

Кыргыз Республикасынын илим, маданият жана билим берүү министрлиги

№38 гимназия мектеби

РЕФЕРАТ

Тема: Арстанбектин этикасы

Аткарган: 11"а" класс

Бишкек-2009

Арстанбектин этикасы

Арстанбек Буйлаш уулу XIX кылымда жашаган (1824-1878-жж) кыргыздын ак таңдай акыны. Ырчылык өнөрүнүн күчтүүлүгүн карап, замандаштары аны «акындардын булбулу» деп атаган. Чынында эле, ал турмуш чындыгын ташка тамга баскандай даана ырдаган акын болгон. Убагында кыргыз-казак ичинен ага тең келер ырчы болгон эмес. Акын чоң комузчу да болуп, 500гө жакын күү черткен деген маалымат эл ичинде сакталып калган. Ал жаш кезинде Кокон ордосунда да болуп, айтылуу Алымбек датканын алдында ырдап, өзүнүн келечектүү чыгаан ырчы экендигин далилдей алган. Орус падышалыгынын үстөмдүгүнүн доорунда Арстанбек ошол замандын катаал чындыгын, тайманбас таасын ырдап, «Тар заман» аттуу поэмасын жараткан. СССР доорунда Арстанбектин чыгармачылыгы идеологиялык жактан зыяндуу деп эсептелип, «кара сандыкка» жабылып, пайдаланууга тыюу салынган болучу. Демократиянын заманында улуу акындын мурастары калайык-калкка кайтып келди. XX кылымдын 20-30-жылдарында Кабай Абдрахман уулу тарабынан чогултулган Арстанбектин бир топ орчундуу поэтикалык мурастары 60 жыл бою жер астында жашырылып көмүлгөн бойдон жатып, 1992-жылы кош айдоо учурунда капысынан табылган. Акындын негизги чыгармалары «Керээз», «Терме», «Санат», «Тар заман», «Каңтарбай менен айтышы», «Сүйүнбай менен айтышы», «Жеңижок менен учурашуу ыры», «Арман» ж.б. эсептелет.

Арстанбек Буйлаш уулунун көркөм казынасы тарбия-таалимге олуттуу омок болуп бере турган адеп-ахлактык ойлорго, этикалык асыл нарктарга бай. Өзү түзгөн, жараткан, баалап-барктаган ошондой бай рух дөөлөттөрү, адеп-ахлак байлыктары кийинки урпактарга кокус жетпей калса не болот деп Арстанбек өмүрүнүн акырында катуу тынчсызданган. Ал «О дүйнө кетет окшодум, менин санатым айтар ким болот?» - деп кабатыр болгон. Ал өзүнүн өлбөстүгүн тарыхый өтмө-катыштыктын салтынан, мындайча айтканда, кумдай куюлган нуска сөздөрүнүн келечек муундардын тарыхый акыл-эсинде жашап калышынан көргөн. Мына ошон үчүн өлүм алдында жаткан кезинде Арстанбек өзүнүн шакирти Солтобайга мындай деп акыркы керээзин айтып, өтүнүч кылган жайы бар:

Ичим толгон ырым бар,
Айтарга түрлүү сырым бар.
Жакшы чыктың Солтобай,
Ойлоп тургун ой тобо ай!
Келтирип айткын сөзүмдү,
Кейитпегин өзүмдү.
Таштабагын сөзүмдү,
Таарынтпагын өзүмдү.
Менин айткан кебимди
Көкүрөккө жат алгын,
Оо Солтобай чырагым!
Нуска сөзүм таштаба,
Жеткире айткын маанисин,
Кайран булбул сөзү деп,
Артымда элим таанысын.
Айтылып калса калкымда,

Арстанбек кайдан карысын.

Эмесе, ошол Солтобай ырчы жана калайык-калктын улуу тутуму тарабынан бүгүнкү күндүн урпактарына (толук эмес болсо да) жеткен акындын адеп-ахлак мурастарына көңүл буралы. Ичке сыр болуп толгон, көкүрөккө жат кылып, кайран булбул сөзү деп таштабай айта жүрө турган ал кандай нускалар болду экен?

Арстанбек акындын адеп-ахлак сезими сергек, тунук, этикалык акыл-ою бийик болгон. Жакшы деген эмне, жаман деген эмне болорун так ажыратып ырдап, насаат-нуска сөздөрүн калайык-калкка кечиктирбей жарыя кылып, таратып турган. Осмонкул Бөлөбалаев Арстанбектин мындай өзгөчөлүгүн өзүнүн ыры менен: «Ак каранын баарысын, таанып айтып ырдаган, айтканынын баарысы, уккан элге акыл деп, ушунуку макул деп, оозун ачкан далай жан», - деп акыйкат белгилеген.

Арстанбектин чыгармаларынын акыл-ой мазмунун терең карай келгенде, мындай бир орчундуу логикалык ой корутундусу келип чыкпай койбойт. Эл-журт менен, калайык-калктын кайгы-кубанычы менен иши жок, өзүнүн гана жеке кызыкчылыктарынын алкагынан чыкпаган, өзүмдүкү дегенде өгүздөй кара күчүм бар, өзгөнүкү дегенде аны-муну ишим бар деген, өз көмөчүнө күл тарткандан башканы билбеген өзүмчүл адамдын өмүр жашоосунда башкаларга оң жагынан таалим, сабак боло турган адеп-ахлактык, моралдык мани-маңыз болбойт. Арстанбектин этикалык философиясы боюнча жеке кишинин акы-эси, руханий дүйнөсү, жүрүм-турумунун тамыры, өзүнөн жогору турган бир бийик элдик мүдөө-идеалдар, жалпы таламдар менен бекем ашташып байланышып турганда гана, анын адеп-ахлагынын баа-баркы болмок. «Тирүүлүк өзү зор дөөлөт», - деп акын, ага татыктуу болуп жашаш керек. Мына ушундай ойдо улам Арстанбек «Ата-журтун ардакташ, азаматтын белгиси», - деп баса айтып отурат, «Терме» деген чыгармасында. Ал жаш акын Жеңижокко карата ырдаган ырында «Элдин зарын зардап өт, эзелки ырын ырдап өт», - деп бийик идеалга багыттап, кеңешин берет. Акын пенде баласынын жашоосунун маңызын элге, ата-журтка кызмат кылуудан көргөн. Эл, Ата мекен, Ала-Тоо Арстанбектин этикалык түшүнүгүндө адамды жүрүм-турумунун адептик жогорку чен-өлчөмү. Мындайча айтканда, эл мүдөөсү, эл кызыкчылыгы – адамдын адеп-ахлагын баалоонун критерийи. Сен жалпыга, элге кызмат кылганың менен кишисиң. Мындай ой, айрыкча «Терме» ырында даана чагылдырылганын көрөбүз:

Кайратың тону бузса да,
Кашыгың көлдү сузса да,
Оозуңдан чыккан сөзүңө,
Зоо куланып учса да,
Эл менен сен адамсың.
Кабарың күнгө кетсе да,
Жылдызга колуң жетсе да,
Жараткандын дүйнөсү,
Бүт колуна өтсө да,
Эл менен сен бийиксиң,
Элден чыксаң кийиксиң.

Дагы бир жолу айталы, көрүнүп тургандай, эгер адамды ашып-ташкан байлыгы, азуусун айга жанган бийлиги, атак-даңкы – бардыгы өзү үчүн гана болсо, өзүнүн ган керт башынын кызыкчылыгын, жыргалын тейлесе, эл-журттун бакыбатынын тиешеси жок болсо, калайык-калкка жарыгы тийбесе, анда андай Адам, Арстанбектин түшүнүгүндө, элден бөлүнүп ээн тоодо коколой башы жашаган жапайы кийикке тете.

Арстанбектин калк башында турган башчылардын, атка минерлердин, байлыгы, бийлиги бар үлкөндөрдүн адеп-ахлагына койгон талаптары да бийик. Акындын адеп-ахлак позициясы боюнча, башкаруучулар элдин үмүт тилектери, мүдөө-кызыкчылыктары менен болгон тыгыз байланышына, алардын элге жакшылык иш кылгандыктарына, катардагы букара калкка жана коңшу элге жасаган

мээримдүү, адилеттүү мамилесине журттун турмуш-тиричилигин оңоого карата болгон ак ниет эмгегине жараша бааланууга тийиш. Эгерде эл башкаруучулардын жүрүм-туруму мындай асыл сапаттарга карама-каршы чыкса, тескери болсо, анда андай жетекчилердин баа-баркы, аброю болмок эмес жана мындай башчылар, атка минерлер элдик эң оор жазага татыктуу. Мына ошондуктан өз заманында андай төбөлдөрдүн «адеп-ахлагына» карата Арстанбек өзүнүн төмөндөгүдөй элдешпес айыптоо бүтүмүн чыгарган:

Зорлугу өтсө жакырга,
Зомбулук кылса бакырга,
Зордун түбү – кара жер.
Катарлаш элге канн чачса,
Каңкорлорго жан тартса,
Кандын жайы – кара жер.
Кара өзгөй болсо калкына,
Калктын жетпей баркына,
Жакырдык жанды кыйнаса,
Акимдин жайы – кара жер.

Арстанбектин нравалык өкүмү ушундай, калайыкка мээрим, жакшылыгы жок, зордукчул, кара өзгөй, «калк камын ойлобой, казына чачкан» өзүмчүл жетекчилердин эл башында турганынан көрө, чым жазданып кара жер алдында калганы жакшы. Мындай башчылар – калайыктын шору, элдин чекесине чыккан чыйкан.

Арстанбек акын өз заманында далай, далай башчылардын адилетсиз жорук – жосундарын көрүп, күйүп-бышып: «ушул заман тар заман, азуулууга бар заман, бечарага зар заман», - деп ырдаган. Калкына кайрымы жок, өзүмчүл атка минерлердин, чиновниктердин бүгүнкү күндөгү эгемендүү Кыргызстандын турмушунда да көбөйүп, Арстанбек айткандай, андайлардан «барк кеткендиги, каада-нуска нарк кеткендиги» өкүнүчтүү. Бирок ошондой өзүмчүл, калк байлыгын соргон жегич жетекчилер биздин коомдо жазалануунун, түрмөгө камалуунун ордуна «Арстанбекче айтканда «кара жерге көмүлүүнүн» ордуна), көп учурда кайра кызматтан кызматка көтөрүлүп чардап жүрүшкөндүгү таңгалычтуу. Биздин турмушубуздун оңолбой жаткандыгынын бир себеби мына ушунда болсо керек. Коррупцияга, паракорлукка малынган бүгүнкү көп жетекчилердин жашоосу, Арстанбектин логикасы менен айтканда, адеп-ахлак мазмун жагынан көңдөй. Алар – «элден чыккан кийик». Ырасында эле, мындай «кийиктер» көбөйсө, калайык-журттун турмушунун оңолбостугун Арстанбек дагы дааналап мындай айткан: «Өзү үчүн жан Берген, өзүмчүлдүн белгиси, мындай Адам көбөйсө, жумурай журт маарыбайт, урук-тууган жарыбайт».

Эл ичинен адилет, калыс, акылгөй башчыларды көрсө, Арстанбек чын ниетинен кубанган жана өзүнүн этикалык чен-өлчөмдөрүнө тура келгендиги үчүн андайларды урматтап, ырга салып даңаза кылган. Ошондой калыс, оор басырыктуу, элге караштуу даанышман башчылардын бири XIX кылымда көлдөгү Хан Боромбай болгон экен. Хан Боромбайды «Калыс сөздү айтайын, көлдө сүзчү кеме элең, калк коргогон эр элең. Саябандуу бак элең, салтанаттуу жан элең» деп даңазалаган акын. Арстанбектин ою боюнча мыкты башчы эли үчүн саябандуу бака окшош Ал өзү мыкты башчы жөнүндөгү оюн дагы минтип ырастаган:

«Баркташып эл менен жүргөндүн,
Байсалдуу өмүр сүргөндүн,
Таажысы түшпөйт башынан,
Тактысы кетпейт астынан».

Демек, адал, ак кызматка, букараларга калыс, гумандуу канкор мамилеге негизделген эл менен болгон биримдик – калк башчысынын адеп-ахлагын баалоонун моралдык чен-өлчөм, Арстанбектин этикалык көз караштарынан ушундай корутунду чыгып турат.

Арстанбек чындыкка, акыйкатка, калыстыкка, адамкерчиликке, боорукерликке, күйүмдүүлүккө, өзүн жөнөкөй тутууга, жоомарттыкка, терс жосундарга кылыч болуп чабылган, арамдыкты оттой куйкалаган түздүккө, «эл камын ойлогон азаматтыкка» негизделген жамаатчыл, атуулдук-граждандык күжүрмөн, айкөл жүрүм-турумду баарынан жогору койгон. Мына ушундай бийик этикалык эреже-жобону Арстанбек өзүнүн акын Жеңижокко карата кайрылып ырдаган төмөнкү сөзүндө дааналай ачыкка чыгарган:

Зөөкүрдү чабар камчы бол,
Кургак жерге тамчы бол.
Дүйлөйлөргө кулак бол,
Чөлдүү жерге булак бол.
Аргымак минген батыр бол,
Алсыздарга жакын бол.
Жетимдерге көмөк бол,
Канкорлорго касап бол,
Калп айтканга мазак бол.
Урууларга айгак бол,
Ушакчыга сайгак бол.
Эрегиш чыкса элчи бол,
Эл-журтуңдун кенчи бол.
Кара өзгөй болбой калыс бол,
Кошоматтан алыс бол.
Жери жокко конуш бол,
Эти жокко союш бол.

Бул, албетте акын гана ушундай болуш керек деген сөз эмес. Мындай жүрүм-турум этикасы жамаат. Коом мүчөлөрүнүн, ар бир жарандын адеп-ахлагына тиешелүү касиет болуш керек. Бул ырда адамдык-атуулдук жүрүм-турумдун бүтүндөй бир кодекси, программасы берилген. Арстанбектин көз карашында ушундай күжүрмөн активдүү, гуманисттик адеп-ахлак этикасы гана жаранга элдин сүйүүсүн жана урматтоосун алып келе алат, адамдын аброюн көтөрүп, көздөгөн нравалык бийиктикке жетелеп чыгара алат. Мындай адеп-ахлак программасы азыркы биздин коомдун ар бир атуулу үчүн да зарыл болуп отурбайбы. Арстанбектин этикасынын өлбөстүгү дал ушунда туруп жатпайбы.

Эмгекти сүйүү, эмгекчилдик – Арстанбектин урматтаган жогорку нравалык дөөлөттөрүнүн бири болгон. Ийгилик, байлык чекеден тер агызган ак мээнет менен гана келерин, бакубат турмушту, барчылыкты күрөш менен жеңип алуунун зарылдыгын насааттаган акын. Эмгексиз эр жигиттин башына бакыт кушу конбос. Мээнеткечтик Адам баласынын адеп-ахлактуулугунун белгиси. «Мээнет менен жан багыш – адамдыктын белгиси», - дейт Арстанбек.

Териң төгүп жерге Жак.
Жыгачын арбын кыйбаса,
Кирпичин арбын куйбаса,
Бышыксынган жигитке,
Салынуу турган там кайда?
Арыгын терең казбаса,
Арпасын тегиз чачпаса,
Топондугун чыгарбай,

Токтотуп суун сугарбай,
Дыйкансынган жигитке,
Бышып турган дан кайда?

Арстанбектин туу туткан этикалык көз карашы Адам жамаатында кездешкен пас, жаман, терс, маскара, былгытма жорук-жосундарды таптакыр кабыл кылбагандыгы жана алар менен келише албагандыгы менен айырмаланып турат. Терс жосундарга карата акындын кескин бүтүмү төмөнкүдөй:

Арзанды кымбат балаган,
Сүткордун жайы – кара жер.
Айылга бүлүк чыр салган,
Анткордун жайы – кара жер.
Алсызга кайрым кылбаган,
Залимдин жайы – кара жер.
Өмүрүн кыйган адамдын,
Канкордун жайы – кара жер.
Ушак-айың сүйлөгөн,
Уяттын жайын билбеген,
Жамандын жайы – кара жер.
Адамга жок пайдасы,
Ач көздүн жайы – кара жер.

Ошондой эле, Арстанбек акын өз ара мамилелердеги оройлукту, жетим козуну жоготтуң деп жетим Баланы урган катаалдыкты, сүттү төгүп алдың деп жесир аялды сыздатып сөккөн акмакчылыкты, сөздүн ыгын билбей сөөдүрөп сүйлөгөндү, айкырап беттен алган ажаандыкты, азаматтын баркын билбес наадандыкты, жакшылыкты көрө албас ичи тардыкты, үй бүлөсүнө, бала-бакырасына корсулдап, аларды жакшылап бакпай, бекерчи болуп, түтүн чыккан үйдөн тамак аңдып басып жүргөн намыссыздыкты, күнү уктап, түнүндө ууру кылган уятсыздыкты, табака түп калтырбай баардыгын шыпырып жеген сугалак жетесиздикти, эмгектен качкан эричээкти, өзүн өзү мактаган көйрөңдүктү, жолдошун жолго таштаган жосунсуздукту өзүнчө жектей тургандыгын «Терме» ырында ачык жарыялаган. Ал бул өңдүү жаман сапаттардан жана каадасыздыктан алыс болууга замандаштарын үндөгөн жана мындай терс, жагымсыз илдеттүү Адам деген ардактуу атка көлөкө түшүргөн, жамаатты ичинен ирите турган көрүнүштөр деп түшүнгөн жана мындай жосундарга күйүп-бышып дайыма каршы ырдаган.

Арстанбек ошол эле «Терме» ырында мындай терс илдеттерге карама-каршы келген сапаттарды, када-касиеттерди – кечиримдүүлүктү («жамандыкты кечирүү – айкөлдүктүн белгиси»), «адамдын көөнүн оорутпай, аста-секин сүйлөгөн асылдыкты», «тура сөздөн качпаган калыстыкты», «башкага эллин сатпаган, журт намысын сактаган көсөмдүктү», «карыны көрсө ызааттаган», «эне-атасын барктаган» ыймандуулукту, «эбин таап сөз айткан» эстүүлүктү, «айткан сөзүнөн жанбаган ар намыстуулукту», «чакырмайынча үйгө кирбеген, чагым сөздү билбеген адептүүлүктү» көкөлөтө даңазалаган. Мунун өзү Арстанбектин инсан катары ички уят-абийири сергек, жан дүйнөсү кылдат адеп-ахлак маданияты жогору болгондугун күбөлөп турат. Ал чынында эле чындык сөздү тайманбай түз айткан («сайрап турган Арстанбек, сүйлөбөсмүн тегинди»), каада, салтты, наркты, этикетти бекем сактап, өзгөлөргө өрнөктүү жүрүм-туруму менен да таалим көрсөткөн Адам болуптур.

Арстанбек өзү элим-жерим деген чоң патриот болгон. Ал кыргыз жеринин, элинин падышалык бийликтин баскынчылыгы алдында калганына атуул катары ичи күйүп, катуу кайгырып жүрүп дүйнөдөн өткөн.

Арстанбектин чыгармачылыгынын мани мазмунунун логикасынан өз жеринде тыштан келген бөтөн күчтөргө кул болуп калбоого, кыргыздын ар намысын алдырбоого, Ала-Тоо Мекенинин азаматы

болууга үндөгөн атуулдук чакырык дайыма угулуп турат. «Кокондук алды көлүңдү, кокуйлатты элиңди», падышачылыктын тушунда «каптап тузду көтөргөн, көлүк болду элибиз, башка чапса былк этпес, өлүк болду элибиз», - деген ыр саптары Арстанбектин кордукка, баскынчылыкка, көз карандылыкка, кулдукка чыдабай кыйкырган патриоттук ачуу чаңырыгы, рух бунту катары сезилет. Патриот акын өзү уулдук жүрөгү менен терең сүйгөн «салаалап аккан булагы, сапсары болгон кулаңы, сагындырган ыраңы» Ала-Тоо жергесинин бөтөндөрдүн бут алдында тепселишин түк көтөрө алган эмес, Буга жан дүйнөсү чыдай алган эмес. Тирүүсүндө колониалдык баскынчылык кыргыз жергесине алып келген азап-тозокторду жана терс көрүнүштөрдү тайманбай ачык ырдап, калкка жарыя кылган («Тар заман», «Каңтарбай менен айтышы»). Ал акындык өнөрү менен калайыкты ар намыска ойготуунун, жамааттын адеп-ахлагын бекемдөөнүн камында болуп, бийик этикалык идеалдарга издеп тайбай кызмат кылган.

Арстанбектин чыгармачылыгынын этикалык дүйнөсүнө тереңден үңүлгөнүбүздө, ал дүйнөдөн Адам жамааты Адам деген атка жарашкан адал, аруу адеп-ахлак, каада, эреже, мыйзамдарды бекем кармаган учурда гана Адам жамааты катары жашап тура алат деген корутунду чыкпай койбойт. Акын даңазалаган аруу каада-эрежелер, моралдык мыйзамдар кайсылар экендигин жогоруда көрүп өттүк. Кылымдарды карытып, илгертен келе жаткан түптүү моралдык эреже-нормалар, адеп-ахлак мыйзамдары адамдар тарабынан сакталбай, баркталбай бузула турган болсо, коомдо кандай натыйжа келип тууларын жана бул эмненин белгиси экендигин Арстанбек мындайча эскерткен:

Урматы кетсе улуунун,
Кадыры кетсе карынын,
Азаматтын курбалы –
Зайыптын кетсе ыйманы,
Кыздын кетсе кылыгы,
Келиндин кетсе келбети,
Ата-эненин кымбаты –
Уулдун кетсе уяты,
Журт бузулуп нарк кетсе,
Каадасы кетсе ырчынын –
Бул акыр заман белгиси
Арстандын келбейт көргүсү.

Демек, Арстанбектин оюнун логикасынан байыртан Адам коллективинде түптөлүп, турмуш сыноосунан өткөн адеп-ахлак эрежелер адамдар тарабынан аздектелип баркталса, сакталса гана жамаатта адеп-ыймандык туруктуулук өкүм сүрүп, эл-журт бакубатта жашайт деген жыйынтык ишараланып жатат. «Шарият менен иши жок, заманың келди жакындап», - дейт Арстанбек. «Шарият» деген сөз бул жерде жалпы эле изги моралдык эреже-жоболор маанисинде колдонулуп жатат. Бекем адеп-ахлак жоболорусуз, жамаат бузулуунун, бүлүнүүнүн жолуна түштү деген маанини түндүрүп акындын этикалык даанышмандыгы. Ошондой бекем адеп-ахлак жоболору бар, кичүүсү улуусун, уул-атасын сыйлаган, келини ызаттуу, кызы уяттуу таза коом деп акын кыргыздын кечөөкү көчмөндүк-патриархалдык жамаатты эсептеген. Россиялык капиталисттик мамилелердин акырындап Кириши менен кыргыз жамаатындагы адеп-ахлак идиллиясынын (бейпилчилигинин) бузулуу процессинин башталышына касс болгон акын ичинен миң толгонуп өкүнүч-арман менен: «бул минсең жетпейсиң, мурункунун наркына, бурулдайсың түтүндөп бул замандын дартына» деп ырдаган экен.

Арстанбек Буйлаш уулунун этикалык даанышмандыгы, адеп-ахлак нускалары эскирбей турган, бүгүнкү күнү биз терең үйрөнгөн моралдык практикабызда түздөн-түз колдоно турган баа жеткис руханий дөөлөттөр болуп эсептелет. Өз элинин патриоту болууга үндөгөн, элдик аруу адеп-ахлак эрежелеринин туусун бийик кармоого, жамааттагы ыплас моралдык илдеттерди айыптоого жана ага каршы активдүү күрөшүүгө чакырган Арстанбектин этикасын үйрөнүүжана аны менен куралдануу

дүйнөлүк глобалдашуу процессинин оп тартып, ассимиляциялап таштоого күчүнүн алдында өзүбүздүн улуттук жүзүбүздү сактап, өнүгүүбүзгө көмөкчү болмок.